

Bijlage 7 Toelichting besluit tot aanwijzing beschermd dorpsgezicht

TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van het beschermde stadsgezicht Leenhof III/IV-Schaesberg, gemeente Landgraaf (Limburg) ex artikel 35 Monumentenwet 1988.

(foto: woninggroep Leenhof)

Leenhof III/IV-Schaesberg

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid. In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten, met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is de stedebouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit om Leenhof III/IV-Schaesberg als beschermd stadsgezicht aan te wijzen vloeit voort uit die inventarisatie.

Inleiding

Het gezicht Leenhof III & IV-Schaesberg is gesitueerd in de Limburgse gemeente Landgraaf, midden in de voormalige Mijnstreek, ten westen van de plaats Schaesberg. Het gaat om drie woninggroepen, die na elkaar zijn gebouwd in opdracht van de Oranje Nassau Mijnen, en bedoeld waren voor de huisvesting van mijnwerkers en hun gezinnen. Het gezicht Leenhof III/IV-Schaesberg sluit direct aan op het gezicht Leenhof I/II in de gemeente Heerlen, eveneens gebouwd in opdracht van de Oranje Nassau Mijnen. Dit laatste deel is apart beschreven. Leenhof en Schaesberg zijn zowel gelegen aan de oude doorgaande weg van Heerlen via Schaesberg naar Nieuwenhagen, Ubach over Worms en Waubach, als aan de spoorlijn Sittard - Heerlen - Herzogenrath. Het lintvormige Leenhof ligt aan de noordzijde van het spoorwegtalud. Via een tweetal viaducten is de aan de zuidzijde gelegen woninggroep Schaesberg bereikbaar.

De vijf woninggroepen Leenhof I t/m IV en Schaesberg werden tussen 1905 en 1917 gerealiseerd door het eigen bouw bureau van Oranje Nassau. Hoewel de woninggroepen onderling verschillen, sluiten zij ruimtelijk en historisch goed op elkaar aan en bieden zij als ensemble een grote meerwaarde. De woningen in Leenhof I (Heerlen) en de kolonie Schaesberg (Landgraaf) zijn reeds als object beschermd in het kader van de Monumentenwet ex artikel 3.

Ontstaan en ontwikkeling

De komst van de mijnen

Nederlandse steenkoolmijnen waren in de 19e eeuw vooral te vinden in de overzeese gebiedsdelen. In eigen land beperkte de steenkoolwinning zich tot de abdijmijnen van Rolduc, bij Kerkrade. Deze bescheiden mijnactiviteit werd in de Franse tijd genationaliseerd en na 1816 voortgezet als Domaniale Mijnen. In 1845 werd de concessie van de Domaniale Mijnen voor 99 jaar verpacht aan Akens-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij, die in 1853 de spoorlijn Maastricht-Aken in gebruik nam met een aansluiting naar Rolduc. Na 1850, toen de behoefte aan steenkool sterk toenam, werden door particulieren diverse concessies aangevraagd - en verkregen - voor nieuwe winplaatsen in Limburg, maar van exploitatie kwam weinig, onder meer door de technische problemen met de verdieping van de schachten. Pas rond de eeuwwisseling kwam de steenkoolwinning daadwerkelijk op gang. De concessies waren inmiddels in handen gekomen van kapitaalkrachtige buitenlandse concerns met veel technische kennis. Deze slaagden er inderdaad in om de steenkoolvoorraden te exploiteren. De eerste steenkool kwam in 1899 omhoog in de Oranje Nassau I in Heerlen. In 1902 was het de beurt aan de Willem-Sophia in Spekholzerheide, in 1905 volgden de Laura in Eygelshoven en in 1906 de Oranje Nassau II in Schaesberg. Deze mijnen waren in handen van respectievelijk Duits-Lotharingse en Belgische particuliere concerns. De Nederlandse staat besloot in 1901 uit politieke overwegingen om geen concessies meer aan particulieren te vergeven en de steenkoolwinning zelf ter hand te nemen. De eerste Staatsmijn die produceerde was de Wilhelmina in Terwinselen (1909), gevolgd door Emma in Hoensbroek (1914), Hendrik te Brunssum (1918) en Maurits in Geleen (1925). Op basis van reeds eerder vergeven concessies werden ondertussen nog wel particuliere mijnen geopend: Oranje Nassau III (1917, Heerlen), Julia (1929, Eygelshoven) en Oranje Nassau IV (1929, Heerlen).

Na 1960 veranderden de omstandigheden sterk: alternatieve brandstoffen en goedkope steenkool uit het buitenland maakten de steenkoolwinning in Nederland verliesgevend. Op last van de Nederlandse overheid

werden tussen 1967 en 1975 alle mijnen gesloten. De nieuw aangelegde Beatrix-schacht, ten oosten van Roermond, werd niet meer in productie genomen.

Oranje Nassau

De Limburgse spoorwegpionier Henri Sarolea kan worden beschouwd als katalysator van de steenkoolwinning in Nederlands Limburg. Sarolea richtte in 1891 de Nederlandsche Zuider Spoorwegmaatschappij op, met de bedoeling een spoorlijn aan te leggen van Sittard via Heerlen naar Herzogenrath, waar aansluiting gevonden zou worden op het Duitse net. De winst van deze spoorlijn zou met name van het steenkolenvervoer moeten komen. De spoorlijn werd in 1896 geopend. Om zich van regelmatig vervoer te verzekeren wist Sarolea de Akense steenkolenfamilie Honigmann over te halen om de concessie Oranje Nassau - gelegen op het grondgebied van Heerlen en toenmalige gemeente Schaesberg - te gaan exploiteren. De ondernemers wisten de concessie in handen te krijgen en Honigmann begon in 1898 met de aanleg van de eerste schacht in Heerlen. De problemen met de schachtafdieping wist Honigmann met een zelf ontwikkelde (bevrozings)methode te overwinnen. De Honigmann-methode zou daarop ook bij de exploitatie van andere Limburgse concessies toegepast worden. Al in 1899 werden de eerste steenkolen aan de oppervlakte gebracht. In 1906 werd een tweede schacht te Schaesberg door Oranje Nassau in exploitatie genomen. In 1908 gingen de Oranje Nassau-mijnen van de familie Honigmann over in handen van de familie De Wendel, staalfabrikanten uit Lotharingen.

Het huisvestingsprobleem der mijnwerkers

De komst van de mijnen had een grote vraag naar arbeidskrachten tot gevolg. In de gemeente Heerlen bij voorbeeld vertienvoudigde de bevolking tussen 1891 (5000 inw) en 1937 (50.000 inw). De andere mijnstreekgemeenten, Hoensbroek, Schaesberg, Brunssum, Kerkrade, Geleen en Sittard, kenden een vergelijkbare ontwikkeling. Voor een gedeelte van deze mensen werden speciale wijken gebouwd: de mijnwerkerskoloniën. Tot 1920 waren het vooral de mijnbouwondernemingen zelf die deze woningen bouwden, vanaf 1911 werd die taak steeds meer overgenomen door woningbouwverenigingen, die in de meeste gevallen overigens nauwe banden onderhielden met de mijnondernemingen. Van groot belang was de oprichting van de overkoepelende woningbouwcorporatie Ons Limburg (1911) door dr. H. Poels, 'priester en aalmoezenier van den arbeid in Limburg' en fervent strijder voor de katholieke zaak en bestrijder van de zedenverwildering. In combinatie met de door Poels in 1912 opgerichte bouwgrondmaatschappij Tijdig, gaf Ons Limburg een krachtige impuls aan de bouw van mijnkoloniën in Limburg.

De spreiding van deze mijnkoloniën was niet gebaseerd op een vooropgezet plan. Pogingen daartoe zijn wel ondernomen, onder andere door Stuyt (1912) en Cuypers (1918). Deze plannen werden geïnitieerd door Ons Limburg, maar ze strandden op politieke en financiële problemen. Poels was wel een groot voorstander van gedecentraliseerd bouwen, omdat dit het ontstaan van een stedelijk milieu zou voorkomen. Steden immers waren broeiplaatsen van socialisme, zedelijk verval en onkerkelijkheid. Wat dat betreft zat Poels op dezelfde lijn als de mijndirecties, want ook die zaten niet te wachten op haarden van onrust. Poels pleitte vurig voor behoud van de eigen Limburgse cultuur: dorps en katholiek. Poels streefde bewust een anti-stedelijke woonomgeving na. Die was het best te bereiken door te bouwen in kleinere eenheden, liefst grenzend aan bestaande dorpsgemeenschappen, waar zich een gemeenschapsgevoel kon ontwikkelen en waar nieuwkomers snel opgenomen zouden worden in de Limburgse cultuur. Critici van Poels spraken in dit verband wel over de 'arcadische utopie'.

In tegenstelling tot de woninggroepen die door de mijnen werden gebouwd, waren de koloniën van Ons Limburg groter van opzet en gericht op het creëren van een leefgemeenschap. Om het gemeenschapsleven in de juiste banen te leiden werden de nodige voorzieningen in het bouwplan opgenomen: een kerk, aparte jongens- en meisjesscholen, een patronaatsgebouw, en een zusterklooster met kleuter- en huishoudschool. Zo zorgde Poels er voor dat de kerk, de paters en de nonnen vanaf het begin het jeugd- en parochiewerk en het verenigingsleven in de nieuwe kolonie beheersten.

Het voert echter te ver om de verspreide ligging van de koloniën op het conto van Poels te schrijven. Zijn mislukte pogingen tot het opstellen van een regionaal bouwplan bewijzen dat Poels daar niet toe in staat was. Voor de verspreide ligging van de woongebieden zijn dan ook meer prozaïsche verklaringen te geven. Allereerst liggen mijnzetels per definitie verspreid in het landelijk gebied, zodat woongebieden voor mijnwerkers ook verspreid komen te liggen. De arbeiders konden immers niet te ver van de mijn af wonen, daar de meesten te voet naar het werk moesten en de verkeersverbindingen gebrekkig waren. Praktische problemen als de verkrijgbaarheid van geschikte bouwgrond spelden een grotere rol. Daar kwam bij dat gemeenten, zeker in de begintijd, niet zo happig waren op mijnwerkers binnen hun grenzen. Het mijnwerkersvolkje had namelijk een slechte reputatie, die vooral dateerde uit de tijd dat het een mobiel volkje vormde, waaronder veel buitenlanders en lieden met een heel andere mentaliteit dan men op het platteland gewend was. De mijnwerkers streken vaak

tijdelijk neer om dan na enkele weken weer verder te trekken. Gemeenten zagen mijnkoloniën daarom het liefst op enige afstand van de bebouwde kom verrijzen.

In het algemeen kan worden gezegd dat de mijnbouwondernemingen op eigen grond bouwden, dus dicht bij de mijnen. De woningbouwcorporaties bouwden daar waar geschikte grond het goedkoopst was, en dat was meestal verder van de mijnzetels af. Indien mogelijk werd zo veel mogelijk aangesloten bij bestaande kernen en langs bestaande verbindingen. De meeste mijnwerkers woonden binnen redelijke afstand van hun werk, waardoor alle koloniën zijn geconcentreerd in de strook Sittard-Kerkrade. Sommige koloniën lagen in het begin vrij geïsoleerd, maar de gedachte was dat dat tijdelijk zou zijn. Bij velen leefde het idee dat er een ontwikkeling zoals in het Ruhrgebied zou gaan plaats vinden en dat de Mijnstreek zou dichtgroeien.

In de mijnstreek zijn tussen 1900 en 1936 tientallen mijnkoloniën gebouwd, met in totaal zo'n 11.500 mijnwerkerswoningen, een kleine duizend beambtenwoningen en een aantal (vrij)gezellenhuizen. Dat was goed voor ongeveer 40% van het mijnpersoneel. De overige 60% vond ruimte op de particuliere markt, was inwonend, of forenseerde. In tegenstelling tot de bedrijfsopstallen van de mijnen, zijn de meeste van deze koloniën bewaard gebleven. Gezamenlijk bieden zij een boeiend overzicht van de woningbouw voor arbeiders en het ideeëngoed daarover aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Achtergronden van de woningbouw voor arbeiders

De bouw van goede woningen voor arbeiders kent een idealistische oorsprong en is begonnen als een reactie op de sociale en hygiënische misstanden, die in de negentiende eeuw in de eerste industriesteden waren ontstaan. Behalve min of meer nobele motieven als bestrijding van de zedenverwilderding en bevordering van de volksgezondheid, speelde bij de gevestigde orde ook eigenbelang een rol bij de aanpak van de misstanden. De angst voor een ordeloze, niet te beteugelen massa en het opkomende socialisme begon halverwege de negentiende eeuw grote vormen aan te nemen. Tegelijk zagen sommige ondernemers ook het belang in van goede huisvesting voor hun arbeiders, in dezelfde zin als ze het belang inzagen van goede zorg voor hun machines en gereedschappen: goede huisvesting werkte productieverhogend. De fabrikanten gaven dat overigens volmondig toe: weliswaar was het ook de bedoeling 'arbeiders te vrijwaren van het wonen in mensenpakhuisen', maar we mochten hierin beslist geen 'probleem van philanthropischen aard' zien, zoals directeur van de Staatsmijnen van IJterson benadrukte, 'en het geld dat aan zijn oplossing wordt ten koste gelegd, is geenszins verloren, integendeel.' Met name vanuit marxistische hoek is deze houding aan de kaak gesteld. Hoewel de hervormers ook met woonblokken zouden blijven experimenteren, waren de meeste het er over eens dat een individuele woning, liefst laagbouw met een tuintje, het best aan de wooneisen van de arbeider voldeed. In tegenstelling tot andere industriegebieden, gold voor mijnbouwgebieden overigens dat het bouwen in grote blokken sowieso uit den boze was, in verband met de kans op mijnschade, veroorzaakt door de onstabiele bodemsituatie in dergelijke gebieden.

Tussen 1850 en 1940 heeft zich een duidelijke ontwikkeling voorgedaan in de bouw van arbeiderswoningen. Hierbij kunnen we drie fasen onderscheiden: de experimentele fase (tot ongeveer 1890), de fase van maatschappelijke doorbraak (1890-1910), en de fase van brede toepassing door corporaties (1910-1940). In de eerste fase zijn het vooral de fabrikanten die zich bezig houden met de ideale arbeiderswoningen. De ontwerpen voor de woningen en opbouw van de wijken waarin ze gegroepeerd worden zijn van ingenieurs. Het grote voorbeeldproject is de Société des Cités Ouvrières, een project van elf industriëlen in de Elzas onder leiding van de textielabrikant Jean Dollfus (1850). De ingenieur Emile Muller ontwierp nabij Mulhouse een arbeiderskolonie die enkele decennia lang als schoolvoorbeeld van goede arbeidersbouw zou standhouden en navolging zou vinden, onder andere in de Siedlungen van de Duitse ijzerbaron Krupp. De woonhuizen waren gegroepeerd in blokjes van vier kwadranten, rug aan rug, en tuin rondom. Deze als Mulhouser Grundriss bekend geworden opzet was het ideale compromis tussen goedkoop bouwen en zo veel mogelijk individuele vrijheid voor ieder gezin. De woningen waren systematisch gegroepeerd in rechthoekige kavels. De woningen waren zeer degelijk, de stedenbouwkundige opzet laat zich herkennen als een dambordpatroon: overzichtelijk gegroepeerd, bijna als een militair kampement. Deze overzichtelijkheid wordt wel geassocieerd met de behoefte van de mijnbouwonderneming om controle uit te oefenen. Aan de andere kant is deze bouwwijze typerend voor ingenieursbouw: het geheel had een doelmatig en sterk utilitair karakter. De experimentele fase is te beschouwen als een fase van utiliteitsbouw.

Dit verandert in de jaren tachtig van de 19e eeuw. De noodzaak van goede volkshuisvesting en het bouwen voor arbeiders en minvermogenden krijgt een steeds breder maatschappelijk draagvlak. Dit leidt uiteindelijk tot de verankering van de volkswoningbouw in de wet (in ons land de Woningwet van 1901). Kenmerkend wordt de bemoeienis van de dan sterk opkomende beroepsgroep van de architecten en de opkomst van het tuindorp. De arbeiderskolonie wordt niet langer gezien als een woninggroep, als noodzakelijke voorziening voor de arbeidsreserve van een onderneming, maar als een leefgemeenschap. Elementen als woonbeleving en identiteit krijgen een belangrijke rol toebedeeld. Het is de architect die daar, anders dan de ingenieur, door ontwerp en

stedenbouwkundige opzet vorm aan kan geven. Tegelijk zien we dat de architect voor volkswoningbouw - tot die tijd toch vooral beschouwd als een vorm van utiliteitsbouw, iets voor ingenieurs - niet langer de neus ophaalt. Een nieuwe stedenbouwkundige vorm ontstaat: het tuindorp.

Kenmerkend zijn de afwisselende bouw, gebogen lanen, veel openbaar groen, aandacht voor recreatie en voorzieningen, en teruggrijpen op de rurale idylle. Een van de meest aansprekende voorbeelden is het door zeepfabrikant Lever gestichte Port Sunlight (1888). Maar ook in eigen land hebben we een vroeg voorbeeld in het Agnetapark van de Delftse slaoliefabrikant J.C. van Marken (1889). De experimentele tuindorpen in Engeland vormden de inspiratiebronnen voor Ebenezer Howard's stedenbouwkundige bijbel *Garden Cities of Tomorrow* (1901). De tuinstad combineert de voordelen van de stad met de aangename omgeving van het platteland. Echte tuinsteden, als min of meer zelfvoorzienende organismen met een ver doorgevoerde zonering, zoals bedoeld door Howard, zijn als totaalconcept echter nauwelijks verwezenlijkt. Het Engelse Letchworth geldt als het grote voorbeeld. Elementen van het tuinstad-concept keren wel veelvuldig terug in de arbeiderskoloniën en fabrieksdorpen die daarna gebouwd worden. Maar in feite wordt daar het *tuinstad*-concept versimpeld tot een *tuindorp*-concept, een anti-stedelijk concept, volgens critici, terwijl Howard's bedoeling juist was de stad nieuw leven in te blazen. Fabrikanten zijn echter gecharmeerd van het tuindorp-idee en huren architecten in die zich mogen uitleven in het nieuwe concept.

Na 1910 treedt een volgende fase in de bouw van arbeiderswoningen in. De wet voorziet inmiddels in instrumenten die het opzetten van woningbouwcorporaties en de financiering van arbeiderswoningen vergemakkelijken. De Woningwet van 1901 zal voor ons land en enorme impact hebben. Het betekent ook dat de woningbouw steeds lossers komt te staan van de werkgevers: het bouwen van fabrieksdorpen gaat over in sociale woningbouw. Het gaat in het algemeen om grotere complexen, waarin ook voorzieningen als scholen, winkels, een badhuis en een kerk zijn opgenomen. De architecten van de woningbouwcorporaties passen elementen van de tuindorpgedachte veelvuldig toe, waarbij enkele fraaie voorbeelden zijn gerealiseerd, maar waarbij de uitbundigheid van de grote voorbeelden toch zelden wordt gehaald. Het kostenaspect, de noodzaak om de huren laag te houden, alsmede de wens van de investeerders om toch een kleine winst te maken, nopen de corporaties tot zuinigheid en een gedeeltelijke terugkeer tot min of meer rationele patronen en een hogere bouwdichtheid.

De woningbouw van Oranje Nassau

De door de Oranje Nassauwoningen gebouwde woningen behoren tot de eerste generatie mijnwerkerskoloniën in Limburg. De term kolonie wordt in de volksmond gebezigd zowel voor woninggroepen als voor tuindorppachtige complexen met voorzieningen. Kenmerkend voor beide is dat ze een duidelijk afgebakende, soms zelfs geïsoleerde wooneenheid vormden met een bevolking die vrijwel uitsluitend bestond uit gezinnen van mijnwerkers, meestal ook nog werkend bij dezelfde mijn.

De woningbouw door Oranje Nassau valt uiteen in drie groepen:

- de woningen van vóór 1908, gebouwd door Oranje Nassau in de Honigmann-periode;
- de woningen van 1908-1920, gebouwd door Oranje Nassau in de Wendelperiode, in de zogenaamde Lotharingse stijl;
- de woningen van 1920-1930, gebouwd door de woningcorporatie Ons Limburg

Het bouw bureau van de Oranje Nassau hanteerde een soort modulair systeem, waarbij door het gedifferentieerd toepassen van standaard-elementen een zevental woningtypes konden worden onderscheiden: de types A t/m G. Het meest interessante type is het type G: blokjes van vier rug-aan-rug-woningen volgens de Mulhouser Grindriss. Voor zover bekend is dit kenmerkende type nergens anders in Nederland toegepast.

De Lotharingse stijl staat niet bekend als een zelfstandige architectuurstroming, maar onderscheidt zich duidelijk van de overige woningbouw in Limburg. De stijl wordt gekenmerkt door het gebruik van gemetselde vlakken omlijst door brede gepleisterde banden/lisenen - of het spiegelbeeld hiervan: gepleisterde vlakken en gemetselde banden/lisenen - en kanteelachtige decoratie. De benaming Lotharings is vermoedelijk een lokale aanduiding, omdat de bouwstijl hier is aangewend onder het bewind van de Lotharingse familie De Wendel en afwijkt van de gebruikelijke bouwstijlen in de regio. Woningen in de Lotharingse stijl komen verder alleen nog voor in onder De Wendel gebouwde koloniën als Musschemig en Beersdal (Heerlen).

De bouw van Leenhof en Schaesberg

Al in de jaren 1905-1907 bouwde de Oranje Nassau in Heerlen de kolonie Leenhof I (24 woningen). Dat was nog in de (Duitse) Honigmann-periode. Leenhof II (48 woningen, ook in Heerlen) werd in 1909 opgeleverd in de (Lotharingse) Wendelperiode. Beide woninggroepen bestaan uit blokjes van vier woningen, rug-aan-rug, volgens de Mulhouser Grindriss. De bouwstijl van Leenhof I wijkt duidelijk af van Leenhof II. Alleen in Leenhof II zien we de invloeden van de Lotharingse stijl. Het stratenplan van Leenhof I en II is rationeel en overzichtelijk: recht-toe-recht-aan.

De kolonies Leenhof III (22 woningen) en IV (82 woningen) werden door de Oranje Nassau Mijnen gebouwd in de jaren 1909-1912. Ze zijn eveneens ontworpen door het Bouwbureau van de ON-mijnen, beide in de Wendelperiode. Leenhof III bestaat eveneens uit blokjes Mulhouser Grundriss in Lotharingse stijl, Leenhof IV bestaat zowel uit vier- (Mulhouser) als twee-onder-een-kap in Lotharingse stijl. Het stratenplan is eenvoudig, recht-toe recht-aan. In het midden van Leenhof IV is een grote vierkante ruimte vrijgehouden, die dienst deed als bleekveld. Een bleekveld was een welkome voorziening, daar het in de begintijd nog de gewoonte was dat de werkkleding van de mijnarbeiders thuis werd gewassen.

De koloniën Leenhof I-IV zijn aangelegd buiten de bestaande woonkernen, aan bestaande infrastructuur (Schaesbergse weg / Heerlense weg). De koloniën zijn aangelegd als woninggroepen. Voor voorzieningen (winkels, kerk, scholen) waren de inwoners aangewezen op de nabijgelegen woonkern Schaesberg. Wel kregen alle woningen ruime, diepe tuinen met een privaat en een varkenshok. De tuinen waren omringd door hoge hagen. De straten waren aanvankelijk onverhard en hadden geen trottoirs.

De kolonie Schaesberg is in 1914-1918 gebouwd, eveneens door de Oranje Nassau zelf. In deze woninggroep zien we alleen nog twee-onder-een-kapwoningen in Lotharingse stijl (typen A t/m F). De getoogde vensters en ronde deuropeningen maken een sierlijke indruk. De stedenbouwkundige opzet is duidelijk anders, met wat meer gebogen vormen en een stratenplan in de vorm van een karrenwiel. We zien hierin terug dat het bouwbureau van de Oranje Nassau, dat lang vasthield aan de utilitaire opzet van arbeiderskoloniën, de invloed gaat ondervinden van de tuindorpgedachte, zij het alleen in het stratenpatroon. Qua bouwstijl, voorzieningen en aankleding van de omgeving sluit Schaesberg nog volledig aan op Leenhof. Mogelijk heeft de verandering in de opzet van het stratenplan te maken met de komst van dr. Poels en de oprichting van Ons Limburg in 1911. Kort hierna worden de eerste plannen van architect Jan Stuyt gepubliceerd voor de eerste mijnwerkerskoloniën geïnspireerd op de tuindorpgedachte. Ook Stuyt's pogingen voor een tuinstad-concept voor Limburg (1912) zal niet aan het bouwbureau van de Oranje Nassau zijn voorbij gegaan, aangezien dr. Poels ook de mijnen hiervoor trachtte te interesseren.

Over de betekenis van het 'karrenwiel' is druk gespeculeerd, sommigen zien hierin het wiel van een Romeinse strijdswagen, anderen het wiel van een schachtblok, maar het blijft pure speculatie. De archieven van de bouwactiviteiten van Oranje Nassau zijn helaas zoek geraakt. Opvallend is dat het wiel in het ontwerp nog vijf spaken telde, maar in de uitvoering tot drie spaken is teruggebracht. Zo zijn er meer kleine dingen uit het oorspronkelijke concept anders uitgevoerd. Waarschijnlijk had dit geen stedenbouwkundige redenen, maar werd de ontwerper op de vingers getikt en had dit een kostenbesparende achtergrond.

Opvallend bij de koloniën Leenhof en Schaesberg was de aandacht voor de daken. Bij het type-G zijn schilddaken toegepast. De woningen van het F-type (twee-onder-een-kap) in Leenhof III en IV hebben mansardedaken. In de kolonie Schaesberg komt men de typen A t/m F (alle twee-onder-één-kap) tegen, met afwisselend zadeld-, wolf- en mansardedaken. Doorgaans werden de daken met rode pannen gedekt en werden daar met blauwe pannen patronen in aangebracht, geïnspireerd op patronen uit de traditionele Lotharingse klederdracht. Zeer beeldbepalend waren ten slotte nog de hoge schoorstenen op de hoeken van de huizenblokken.

Latere ontwikkelingen

De koloniën Leenhof I-IV zijn aangelegd als woninggroep, met een rationeel stratenpatroon, aangelegd aan bestaande infrastructuur. De inrichting van de omgeving kreeg minder aandacht dan de woningen en de tuinen. Pas na verloop van tijd werden de straten verhard en voorzien van trottoirs. De tuinen waren voorzien van hagen, die in de loop der tijd langzamerhand zijn verwenen of vervangen door andere afscheidingen. Voorzieningen waren niet opgenomen in het bouwplan, de inwoners waren aangewezen op de nabijgelegen woonkernen. Al snel echter kwam er behoefte aan een eigen kerkgebouw en een onderwijsvoorziening. Tegenover Leenhof III, aan de overzijde van de Heerlense weg, verrees rond 1920 de Leenhofkerk, naar ontwerp van de architect Peutz, met kerkhof, alsmede een lagere school en een onderwijzerswoning. Ten westen van Leenhof III verrees patronaatsgebouw in Amsterdamse Schoolstijl. Een en ander ging volgens het beproefde recept: op initiatief van de paters en gesubsidieerd door de mijn. Na de oorlog is een van de type G-woningen van Leenhof, tegenover de kerk, ingericht als pastorie. Op de vrije strook tussen Heerlen en Schaesberg, dus tussen Leenhof I en III, verschenen later een klein industriegebouwtje en een sportveld, waar tot voor kort de in 1921 opgerichte voetbalvereniging Kolonia speelde. Het sportveld moest onlangs wijken voor de aanleg van de nieuwe rondweg rond Heerlen. Na de oorlog vond uitbreiding plaats van Schaesberg en werd de Melchersstraat tussen Leenhof III en IV doorgetrokken.

In de vijftiger jaren zijn de woningen van Leenhof en Schaesberg verlost van de ouderwetse poepdozen en aangesloten op het rioleringsstelsel. De privaten in de achtertuin zijn afgebroken, de aangebouwde stalletjes - ooit gebouwd voor het houden van een varken - werden uitgebreid en verbouwd tot keuken en toilet. De woningen kregen vervolgens een losse schuur op het erf.

De kantelraampjes op de zolderverdieping van de rug-aan-rugwoningen (G-type) werden vervangen door uniforme dakkapellen.

Na de oorlog vond uitbreiding plaats van Schaesberg en werd de Melchersstraat tussen Leenhof III en IV doorgetrokken middels een nieuw viaduct onder het spoor.

Rond 1975, toen de mijnen waren gesloten, staakte de onroerend goedmaatschappij van Oranje Nassau (OGON) haar activiteiten en kwamen de huizen in handen van particulieren, meest voormalige huurders. De woningen zijn toen nog voorzien van een nieuw dak van grijze betonpannen.

Na die tijd hebben zich verschillende veranderingen voorgedaan. Bijgebouwen als schuren en garages zijn verschenen. Bouwmarktschuttingen, kunststof kozijnen, en het opleuken van gevels, daklijsten en gootbakken hebben de architectuur van de gebouwen in sommige gevallen geen goed gedaan. De kenmerkende hoge, gepleisterde schoorstenen zijn in veel gevallen afgebroken, ingekort of vervangen door kunststofpijpjes.

In Schaesberg werd de werkplaats annex opslaggebouw aan de Kortestraat - in dezelfde stijl als de overige panden, maar qua opzet afwijkend - omgebouwd tot woning. Eind jaren tachtig zijn de twee laatste panden aan de Spoorstraat gesloopt om plaats te maken voor het appartementencomplex Schaesbergerhof. In de jaren negentig zijn alle huizen in Schaesberg, behalve de voormalige werkplaats, aangewezen als rijksmonument. De gemeente Landgraaf probeert sinds een tiental jaren het terugbrengen in oude staat te stimuleren door voorlichting en extra subsidies. Daardoor zijn inmiddels verschillende rode daken met decoratie in blauwe dakpannen teruggekeerd en enkele schoorstenen weer op oude hoogte teruggebracht.

Tot slot is in de kolonie Leenhof IV recentelijk het zuidelijke deel van het bleekveld bebouwd met een blokje van vier woningen, dat sterk uit de toon valt tussen de Lotharingse woonblokken. Voor de noordelijke helft van het bleekveld is eveneens een bouwvergunning afgegeven, maar eventuele bebouwing is nog onzeker.

Huidig ruimtelijk karakter

De stedenbouwkundige opzet en de architectonische kwaliteiten van de woninggroepen Leenhof III/IV en Schaesberg zijn goed bewaard gebleven. De woningen in Schaesberg zijn inmiddels als object beschermd. De koloniën onderscheiden zich door aanleg en bouwstijl onmiddellijk van de omliggende bebouwing. De Leenhofkoloniën zijn duidelijk afgebakend door de spoorlijn aan de zuidelijke kant en de provinciale weg en het aansluitende groene buitengebied aan de noordelijke kant. Langs de provinciale weg vormen de koloniën Leenhof I t/m IV een aaneensluitend lint van mijnwerkerswoningen in Lotharingse stijl. Deze strook wordt sinds kort onderbroken door de nieuwe rondweg om Heerlen, die momenteel aansluit op de provinciale weg op de plek van het voormalige voetbalterrein van de vv Kolonia. Twee betonnen palen van de voormalige toegangspoort van het voetbalterrein staan nog langs de weg. De rondweg zal eendaags naar het noorden worden doorgetrokken, op de plek van de huidige aansluiting is een rotonde gepland. Hoewel de rondweg met rotonde een onderbreking vormt van de 'Lotharingse strook', blijft de visuele continuïteit aanvaardbaar, mits de rotonde vrij blijft van bebouwing.

De ligging van de koloniën tegenover de historische Leenhof-hoeve en de heuvel met het Kapellekenbosje is bijzonder fraai. Aan de voet van de heuvel staat de Leenhofkerk met daarachter, op de helling, het kerkhof. De voormalige school, maar ook het oude patronaat, alsmede de tot pastorie verbouwde woning tegenover de Leenhofkerk, hebben in de loop der tijd een andere, culturele functie gekregen.

Leenhof zelf is wijd en ruim aangelegd op hellende terreinen, hetgeen de woninggroepen ondanks het doelmatige stratenplan iets levendigs geeft. De huizen hebben grote tuinen rondom, waaruit de idealistische, dan wel paternalistische ideeën van de 19e-eeuwse hervormingsbeweging nog af te lezen zijn. Uiteraard hebben de diverse ingrepen in de loop der jaren invloed gehad op het karakter van Leenhof, maar die is in hoofdzaak goed overeind gebleven. De monumentale uitstraling van de Mulhouser rug-aan-rugblokken is zonder meer overeind gebleven.

Bij de aanleg van de riolering zijn de privaten verdwenen en vervangen door aanbouwtjes. De woningen van het type G hebben bovendien allen dakkapellen gekregen. Deze verbouwingen zijn echter geheel aangepast en uniform geschied, zodat hier wel van aanpassing, doch niet van aantasting sprake is.

Na de overdracht aan particulieren zijn de koloniën Leenhof III en IV, met woningen van het type F en G, enigszins aangetast door aanbouwsels en vlak gedekte garages in afwijkend materiaal en vergroting van de venster- en deuropeningen.

Jammer is de teloorgang van het voormalige bleekveld van Leenhof IV. Het nieuwe blokje van vier woningen is weliswaar bescheiden opgezet, maar doet duidelijk afbreuk aan het karakter van de voormalige kolonie. De overgebleven helft van de bleek is momenteel een wat verloederde plek, die eveneens op de nominatie staat om bebouwd te worden.

Leenhof III en IV sluiten nauw aan bij de woninggroep Schaesberg. Deze woninggroep, te bereiken via een tweetal viaducten, is gelegen aan de andere kant van de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath, de spoorlijn van Henri Sarolea, die zo'n belangrijke rol speelde bij de ontginning van de steenkolenvelden in Limburg. Nabij de kolonie Schaesberg ligt de oude woonkern Schaesberg, alsmede het enige station dat nog dateert uit de tijd van de opening van de spoorlijn (1896).

De stedenbouwkundige opzet van de kolonie Schaesberg is uitstekend bewaard gebleven. In de ruim opgezette verkaveling met de twee-onder-een- kapwoningen en het speelse stratenpatroon is de invloed van het tuindorpen denken goed merkbaar, maar de typische bouwstijl geeft iets heel apart aan de wijk. De dubbele cirkelvorm in het centrum is een opvallend element. De middelste cirkel is een egaal grasveld waar men goed voor zorgt, want het veld is verboden voor honden.

De kolonie Schaesberg wordt aan de noordkant begrensd door de spoorlijn Heerlen-Landgraaf en is voor de rest geheel omsloten door nieuwbouw. Een dalende weg en een brede stenen trap leidt naar het originele gemetselde spoorwegviaduct dat de wijk nog altijd verbindt met de kolonie Leenhof IV.

Relatie met omgeving

Leenhof III t/m IV vormen samen met Leenhof I en II een duidelijk afgebakende strook, gelegen tussen de provinciale weg Heerlen-Schaesberg en de spoorlijn Heerlen-Landgraaf. Ten zuiden van de spoorlijn ligt de kolonie Schaesberg, die de laatste decennia volledig is omringd door na-oorlogse woningbouw. Hoewel de kolonie zich door de afwijkende bouwstijl duidelijk onderscheidt van de omringende bebouwing, is hier het karakter van de kolonie als min of meer geïsoleerde woninggroep verloren gegaan.

Aan de noordzijde is de relatie met het groene buitengebied buitengewoon goed bewaard gebleven. Aan de overzijde van de provinciale weg is rond 1920 alleen de Leenhofkerk gebouwd, met school en onderwijzerswoning. Daarachter verheft zich een hoge heuvel, gedeeltelijk bestaande uit weide en gedeeltelijk bos. Vanuit de koloniën leidt een voetpad de heuvel op, vanwaar men een prachtig uitzicht op de koloniën heeft. Aan de westelijke voet van de heuvel ligt de historische hoeve Leenhof, de naamgever van de nabijgelegen koloniën. De hoeve is rijksmonument en zal volledig worden gerestaureerd. Op enige afstand achter de hoeve is de ruïne van het slot van de heren van Schaesberg te zien, die ooit deze hele omgeving in bezit hadden. Later kwam het grootste deel van het landgoed in handen van de Oranje Nassauwijken. Bovenop de heuvel staat sinds eeuwen het Leender Kapelleke. De flanken van de heuvel werden begin 20e eeuw door de Oranje Nassau bebost voor de productie van mijnhout. Dit dennenbos is nog steeds aanwezig.

Begrenzing

De kern van het beschermde gezicht Leenhof III/IV-Schaesberg omvat de woninggroepen Leenhof III, Leenhof IV en Schaesberg. Het beschermde gebied wordt zodanig doorgetrokken dat aansluiting ontstaan met het beschermde gezicht Leenhof I en II in de gemeente Heerlen.

Grenzend aan de kolonie Schaesberg is een kleine strook met enkele blokjes sociale woningbouw van rond 1960 bij het beschermde gezicht getrokken, als ontbrekende schil tussen het 'karrenwiel' van Schaesberg en de overige bebouwing.

Bovendien behoren tot het beschermde gezicht:

- de Leenhofkerk, met kerkhof, school en schoolmeesterswoning aan de overzijde van de provinciale weg tegenover Leenhof III;
- de historische hoeve Leenhof, naamgever van de koloniën Leenhof (en reeds als object beschermd volgens artikel 3 van de monumentenwet), eveneens aan de overzijde van de provinciale weg;
- de tegenover Leenhof III en IV liggende heuvel met het Leenhofkapelleke en het Kapellekenbos, eveneens aan de overzijde van de provinciale weg;
- het spoorwegtalud met de viaducten die Leenhof met Schaesberg verbinden

Voor de exacte begrenzing zie begrenzingskaart.

Waardering

Het beschermde gezicht Leenhof III/IV-Schaesberg bestaat uit een drietal woninggroepen die een vrij gaaf voorbeeld vormen van arbeiderswoningbouw zoals die in de negentiende en begin twintigste eeuw gestalte kreeg. Met het beschermde gezicht Leenhof I en II vormt dit gezicht een op elkaar aansluitend ensemble. De locatie, de stedenbouwkundige opzet en het type woning zijn late voorbeelden van de utilitaire fase van de

arbeiderswoningbouw, die geïnitieerd werd door de ondernemingen, en uitgewerkt door ingenieurs. Het stratenplan is rationeel, het woningtype wordt gedomineerd door de rug-aan-rug-woningen van het type Mulhouser Grundriss, later gecombineerd met twee-onder-een-kapwoningen. Een uitzondering vormt Schaesberg, waarin het stratenpatroon minder rationeel is en de rug-aan-rug-woningen niet meer toegepast worden. Deze kolonie draagt aan de ene kant nog een duidelijk utilitair karakter, maar aan de ander kant herkennen we ook de invloeden van de tuindorpgedachte. Stedenbouwkundig hebben we hier te maken met een zeldzaam en voor ons land absoluut uniek ensemble van woninggroepen. De woninggroepen zijn bovendien architectonisch interessant vanwege de in ons land verder niet toegepaste Lotharingse bouwstijl.

Nadere typering te beschermen waarden

Leenhof III/IV en Schaesberg zijn van bijzonder architectonische, stedenbouwkundige, sociaal- en cultuurhistorische betekenis als voorbeelden van mijnkoloniën uit het begin van de twintigste eeuw. Het gaat om woongebieden die speciaal zijn gebouwd door de particuliere mijnbouwmaatschappij Oranje Nassau, voor de huisvesting van de arbeiders van de toen sterk expanderende mijnindustrie. Het gaat om huisvesting uit de vroegste periode van de Mijnstreek (1900-1918).

De mijnkoloniën zijn van uitzonderlijk belang als (late) voorbeelden van een 19e eeuwse bouwtraditie, daterend van vóór de tuindorppontwikkelingen. Het gaat om sterk utilitaire woningbouw, ontworpen en uitgevoerd door (de ingenieurs van) industriebaronnen, die bouwden voor hun eigen arbeiders. Deze bouwtraditie is in Nederland verder weinig toegepast, maar in Duitsland en Frankrijk goed bekend. Hierin weerspiegelen deze koloniën duidelijk de invloed van de Duits-Franse eigenaren van de Oranje-Nassau.

In samenhang met de woninggroepen Leenhof I en II (gemeente Heerlen), vormen Leenhof III en IV en Schaesberg een waardevol historisch en geografisch op elkaar aansluitend ensemble, gebouwd tussen 1905 en 1918, waarin nog goed de ontwikkeling is af te lezen van utilitaire bouw (Leenhof I-III) tot de overgang naar een meer tuindorppachtige opzet (Schaesberg). Dit uit zich met name in het woningtype en het stratenplan.

Met name aan Leenhof III en IV is nog goed te zien dat ze zijn gesitueerd in een landelijke omgeving, op ruime afstand van de mijnondernemingen, langs een historische vervoersas. Hiermee weerspiegelen zij de voor Limburg typerende, deels nagestreefde, deels onvermijdelijke decentrale spreiding van arbeiderskoloniën. Van bijzondere waarde is de bewaard gebleven relatie tussen de koloniën met het tegenover liggende buitengebied, de oorspronkelijke Leenhof-hoeve, de Leenhofkerk en de heuvel met het Kapellekenbosje.

De rationele stedenbouwkundige opzet van Leenhof III en IV is goed herkenbaar gebleven. Ze zijn opgezet als woninggroep, niet als tuindorp. De woninggroepen zijn transparant en ruim aangelegd met straten die loodrecht op elkaar staan. De huizen hebben ruime tuinen, conform de idealistische, dan wel paternalistische ideeën van de 19e-eeuwse hervormers: tuinen zorgen voor ruimte en frisse lucht, voor een aanvulling op het inkomen, en houden de mijnwerker uit het café. Deze stedenbouwkundige opzet sluit internationaal aan op soortgelijke arbeiderskoloniën in Frankrijk (Mulhouse) en Duitsland (Krupp).

Van uitzonderlijke waarde zijn de voor Nederland zeldzame woningen van het type G in Leenhof. Het gaat om in kwadranten opgedeelde blokjes van vier rug-aan-rug-woningen met rondom een tuin. Deze vormen een rechtstreekse afgeleide van de Mulhouser Grundriss, die typerend is voor de eerste fase van de koloniebouw. De rijk gedecoreerde woningen in Leenhof III en IV markeren in feite het eindpunt van de ontwikkeling van dit woningtype.

Van groot architectuurhistorisch belang zijn de woningen van Leenhof (II), III en IV en Schaesberg als voorbeelden van de zogenaamde Lotharingse bouwstijl. Van Leenhof II t/m Schaesberg zien we bovendien een ontwikkeling van eenvoudige naar steeds rijkere decoratie. De Lotharingse stijl is typisch voor de Oranje Nassau-koloniën uit de Wendel-periode en komt in Nederland elders niet voor.

De mijnkoloniën Leenhof III en IV en Schaesberg zijn van uitzonderlijk historisch belang, omdat zij door structuur, bestemming en verschijningsvorm verbonden zijn met, en uitdrukking geven aan, een cruciale fase in de cultuurhistorische en sociaal-economische ontwikkeling van Zuid Limburg: een periode die relatief kort heeft geduurd, maar die een zwaar stempel op het landschap en de bevolking van de Mijnstreek heeft gedrukt. De mijnkoloniën behoren tot de weinige materiële overblijfselen van dit tijdperk.

Het te beschermen gezicht is van groot belang vanwege de gaafheid van de genoemde kwaliteiten. Leenhof III en IV en Schaesberg behoren vanwege de stedenbouwkundige opzet, de architectuur, en het kleur- en materiaalgebruik tot de zeldzame voorbeelden van op de internationale, negentiende eeuwse traditie gebaseerde arbeiderswoningbouw door industriëlen.

Rechtsgevolg

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen stadsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden vastgesteld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd stadsgezicht kan daarbij als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Literatuur

- Bullock N. and J. Read (1985), *The movement for housing reform in Germany and France 1840-1914*. Cambridge University Press
- Dieteren R. (1951), *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg: Ons Limburg 1911-1951*.
- Dinger A.E. (1921), *Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek*. In *Tijdschr. Voor Volkshuisvesting 1921-I en 1921-II*.
- Goes J.M.Q. (z.j.), *De arkadiese utopie, Rooms Katholieke planologische intenties in de Mijnstreek, 1905-1934*.
- Inventarisatie Mijnonumenten, Limburg 1979*.
- Jansen J.C.G.M. (1998), *Heerlen: marktcentrum, mijnstad, agglomeratie*.
- Provincie Limburg: MIP-rapport Landgraaf*.
- J.F.R. Philips (1993), *Op zoek naar wat eens een mijnstreek was.... Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, deel XXXVIII - 1993*.
- J.C.G.M. Starmans, M.M.R. Daru-Schoemann (1990), *Industrieel Erfgoed in Limburg. Verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relictten*.
- Tummers N.H.M. (1974), *Carboonkolonisatie*. In *Wonen-TABK 1974-11*.
- Woud A. van der (1997), *Waarheid en karakter: het debat over de bouwkunst 1840-1900*.
- Zoetmulder J.M.A. (1936), *De huisvesting van de mijnwerkers*. In: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid Limburg 1896-1936*.

Bijlagen

Kaarten

- * Voorstel gezicht Leenhof III en IV en Schaesberg 1999

Colofon

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 2002
Onderzoek: provincie Limburg, RDMZ
Begrenzingskaart: Kaart van de gemeente Landgraaf
Foto Omslag:
Productie: RDMZ, Zeist

